

HRVATSKI NARODNI PREPOROD U ISTRI U NAŠOJ
NOVIJOJ HISTORIOGRAFIJI

Poslije oslobođenja Istre 1945. oživjelo je interesiranje za povijest hrvatskog naroda u Istri. Diskusije o jugoslavensko-talijanskoj granici na Konferenciji mira i potrebe obrane naših prava u Istri zahtijevale su ispitivanje ne samo postojećih nacionalnih odnosa u spornim krajevima nego i proučavanje povijesti naroda o kome se raspravljalo, napose razdoblja kada se u Istri razvio narodni pokret i izbio nacionalni sukob s Talijanima. U zbornicima što su se tada izdavali (*La Marche Julienne*, Sušak 1945; *Oko Trsta*, Sušak 1945; *Istra i Slovensko Primorje*, Beograd 1952; *Rijeka*, Zagreb 1953) obraćena je uvijek pažnja i povijesti. God. 1953. počinje izlaziti »*Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*«, 1955. »*Analni Jadranskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*«, a 1956. »*Jadranski Zbornik — Prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog Primorja*«, koji izdaju podružnice Povijesnog društva Hrvatske u Rijeci i Puli. Osim toga, u Rijeci izlazi i »*Riječka revija*«, a u Puli »*Glas Istre*« koji donose kraće članke iz istarske povijesti. Ovdje treba spomenuti i različita izdanja *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, »*Historijski zbornik*« i »*Historijski pregled*« koji donose povremeno i rasprave i članke iz istarske povijesti.

U povodu stogodišnjice hrvatskoga narodnog preporoda u Istri može biti od interesa da se baci letimičan pogled na radove iz istarske povijesti u razdoblju preporoda, kako bi se vidjelo koje su faze u razvoju narodnog pokreta u Istri bile dosada obrađivane i koji su problemi bili uočeni.

Odmah na početku treba spomenuti da poslije rasprave Vjekoslava Spiničića, »*Razvitak narodnog preporoda u Istri*« (dodatak knjizi Dane Grubera, »*Povijest Istre*«, Zagreb 1924), nije napisana niti jedna monografija koja bi obuhvatila povijest narodnog preporoda u Istri u cjelini. Međutim, u općim povijestima Istre, koje su objavljene po Oslobođenju, obrađeno je, dakako, i razdoblje narodnog preporoda. U već citiranom zborniku »*La Marche Julienne*« izašao je pregled istarske povijesti iz pera prof. Matka Rojnića, »*Istrie-Aperçu historique*« (str. 75—165), u kojem se gotovo pola teksta odnosi na povijest Istre uoči narodnog preporoda i na nacionalnu borbu od preporoda do I svjetskog rata. Iako je taj rad objavljen u jednoj, u osnovi, propagandističkoj publikaciji i imao služiti praktičnim potrebama momenta, pisan je bez naglašene tendencije i nepristrano, što je priznala i talijanska stručna kritika. Narodni preporod je Rojnić obradio i u sklopu svoga pregleda povijesti Istre u »*Enciklopediji Jugoslavije*« (sv. 4, str. 388—397). Kraće je o preporodu pisao Vjekoslav Bratulić, u svojoj popularno pisanoj brošuri »*Pregled povijesti Istre*« (Rijeka 1954, str. 28—40). Više podataka o razvoju preporoda u Istri nalazi se u knjizi Frana Barbalića, »*Narodna borba u Istri od 1870. do 1915.*« (Zagreb 1952), koja sadržava autorove ispise iz »*Naše Sloge*«, od prvog do posljednjeg broja toga glasila narodnog pokreta u Istri. Barbalić je svoje ispise ponekad popratio dopunama i komentarima, ali kako nije zabilježio sve važnije vijesti i članke, to njegova knjiga ne može historičaru zamijeniti »*Našu Slogu*«. Predgovor knjizi napisao je Mijo Mirković, a informativni uvod o »*Našoj Slozi*«, izbornim borbama, općinama, saboru, gospodarskim i prosvjetnim društvima kao i o školstvu dao je sam autor. U knjizi su osobito korisna kazala imena, društava i izbora.

U posljednjih deset godina objavljeno je, osim toga, i nekoliko kraćih prikaza narodnog preporoda u Istri. U zborniku »Istra i Slovensko Primorje« (Beograd 1952) M. Rojnić je dao uspjeti *pregled povijesti Istre od mira u Campoformiju do svršetka I svjetskog rata* (str. 71—87), na osnovu kojega je u Narodnom sveučilištu u Zagrebu održao predavanje »*Hrvatski preporod u Istri*«, (»Narodno sveučilište«, 1957, br. 3—4, str. 216—225; »Matica« 1960, br. 6). O preporodu je govorio i Vj. Bratulić u svom predavanju održanom u Pazinu: »*Sto godina narodnog preporoda u Istri*« (»Glas Istre« 1962, br. 25—28), iznoseći gledišta i teze koje zahtijevaju još historijsku argumentaciju. Na simpoziju o preporodu u Puli održao je predavanje »*O smislu i sadržaju narodnog preporoda*« M. Mirković (Glas Istre, 1962, br. 44), u kojem je ukratko analizirao ciljeve narodnog preporoda i vanjske i unutrašnje činioce koji su uvjetovali borbu i pobjedu hrvatskoga narodnog preporoda u Istri.

Kao prvu naučnu raspravu o počecima rađanja hrvatske nacionalne svijesti u Istri možemo smatrati »*Nacionalno pitanje u Istri 1848—9*« od M. Rojnića (Historijski Zbornik II, 1949, str. 77—114). Rojnić se odvojio od dotadašnjeg objašnjavanja podrijetla narodnog preporoda gotovo isključivo vanjskim utjecajima (Francuskom revolucijom, Napoleonovom Ilirijom. Ilirskim pokretom, revolucionarnom 1848) i naročito osudio mišljenje talijanskih nacionalističkih historičara da je hrvatsko nacionalno buđenje u Istri vještački izazvano prototalijanskom politikom bečke vlade. Oslanjajući se na tršćanskog socijalistu Angela Vivantea (Irredentismo Adriatico), Rojnić nastoji da buđenje nacionalne svijesti objasni ekonomskim i društvenim faktorima i napose razvojem kapitalizma u Istri. Rojnić smatra da nije sasvim tačno niti dovoljno isticati da su Hrvati i Slovenci u Istri bili seljaci a Talijani građani. On ukazuje na to da svi Talijani nisu bili građani, da je bilo talijanskih seljaka i veleposjednika u sjeverozapadnoj i južnoj Istri, a da je u gradovima talijansko stanovništvo bilo nejednakog socijalnog sastava; kod Hrvata, pak, da je u istočnoj Istri postojalo i hrvatsko malograđanstvo, a da na selu treba voditi računa o razlici između seljaka u bivšoj mletačkoj i austrijskoj Istri. Nesumnjivo je da su Talijani u Istri bili manjina, kaže Rojnić, ali su oni bili ekonomski jači i društveno i kulturno razvijeniji od Hrvata i Slovenaca, tako da je talijanski jezik dominirao i širio se preko granica talijanskog etničkog područja. Između istarskih Talijana i Slavena postojale su velike društvene i političke razlike, ali za vrijeme Metternichova apsolutizma nisu se one još mogle izraziti kao opreke. U to su vrijeme talijanski liberalni građanski krugovi pokazivali simpatije za Slavene jer su smatrali da bi Slaveni kao potlačeni narodi mogli biti saveznici u borbi protiv Austrije. Tek revolucija od 1848. dovest će u Istri u opreku talijansko građanstvo s jedne i hrvatsko malograđanstvo i inteligenciju s druge strane. Talijanska liberalna buržoazija, živeći u iluziji da Hrvati i Slovenci žele da se stope s kulturnijim Talijanima, zahtijeva tada da se Istra upravlja kao talijanska pokrajina i nastoji da Hrvati i Slovenci podrže njene težnje. No vlada ne prihvaća taj zahtjev, pozivajući se na to da su Talijani u Istri manjina (60.000 prema 150.000 Slavena), a sada dolazi k tome neočekivani otpor i od samih Hrvata. Rojnić kaže da su hrvatski seljaci u Istri bili nezadovoljni i očekivali promjenu na bolje, ali uglavnom u ekonomskom i socijalnom pogledu. Oni nisu bili na strani talijanskih građana, koji su zahtijevali da Istra bude ujedinjena s Venecijom, ali su se bojali i priključenja Hrvatskoj, iz straha da ne dođu pod vojnu upravu. Međutim, Hrvati u istočnoj Istri, koji su po nacionalnoj svijesti bili dalje od sunarodnjaka u ostaloj Istri, oduprli su se talijanskim težnjama i zahtijevali da budu priključeni Rijeci i Hrvatskoj. Ondje je bilo već dosta inteligencije i malograđana koji su pristali uz narodni pokret u Hrvatskoj, što dokazuju i predstave iz Lovrana i Kastva, koje Rojnić ddnosi. On ističe da se sada po prvi put mogu zapaziti suprotnosti između hrvatske i talijanske nacionalne misli i hrvatski otpor talijanskim težnjama, koji najavljuje da se istarski Hrvati ne će pomiriti

sa stanjem u kojem su se nalazili. Što se tiče austrijskih vlasti, Rojnić kaže da nema sumnje da su iskoristile konzervativnost Hrvata i Slovenaca i njihovo neraspoloženje prema talijanskom liberalnom građanstvu, ali da otpor austrijske vlade talijanskim težnjama ipak ne može objasniti pojavu hrvatskog i slovenskog nacionalizma, jer je on, kao i ostali nacionalizmi, ponikao iz dubljih uzroka. Rojnić smatra da ni poticaji iz Hrvatske ne bi bili dovoljni da u Istri nije tada bilo uvjeta za nacionalno buđenje i onih koji će te poticaje prihvatiti.

Bilo je potrebno prikazati osnovne misli te rasprave jer se u njoj po prvi put pokušavaju kritički osvijetliti prvi znaci nacionalne svijesti u Istri.

Deset godina poslije te rasprave, isto razdoblje je iscrpnije prikazao Božo Milanović u svojoj knjizi »Istra u osvitu narodnog preporoda (1797—1860)« (Pazin, 1960, ciklostil). To je popularnije pisana povijest Istre od propasti Mletačke Republike do pada Bachova apsolutizma, i to perioda poslije pripojenja Mletačke Istre Austriji (1797—1805), perioda pod francuskom »Kraljevinom Italijom« (1806—09), perioda »Ilirskih pokrajina Francuskog carstva« (1809—14), perioda Metternichova apsolutizma, godine 1848. i perioda Bachova apsolutizma. Milanović prikazuje u svakom periodu uređenje uprave, gospodarsko stanje, školstvo, crkvu i kulturni život, ističući uvijek samostalnije istupe istarskih Hrvata i tražeći prve znakove narodne svijesti. Prema njemu, hrvatski narod u Istri »trgnuo se je nekoliko iz sna« tek ustanovljenjem Ilirije i Lazarićevom pobjedom 1813, »u prilog polaganom stvaranju hrvatske narodne svijesti u tim dijelovima Istre« djelovalo je i pripadanje srednje i istočne Istre Liburniji (od 1814. do 1822.), ali jači utjecaj na buđenje hrvatske svijesti u Istri izvršio je tek Ilirski pokret i 1848. godina (svečanosti prilikom proglašenja ustava, osnivanje narodnih straža, otpor hrvatskog pučanstva i naročito svećenstva protiv nastojanja Talijana da se Istra priključi pobunjenj Mletačkoj Republici i da austrijska vlada prizna Istru kao talijansku pokrajinu s talijanskim jezikom kao službenim u upravi i školstvu). Prema Milanoviću, narod su indirektno budile i austrijske vlasti kad su ga htjele naoružati za borbu protiv istarskih Talijana, ako bi došlo do pobune. U svom prikazu Milanović zanemaruje ekonomske i socijalne momente i u objašnjavanju pojave hrvatske svijesti zadržava se uglavnom na vanjskim poticajima, što znači u znatnoj mjeri vraćanje unatrag. U ovoj savjesno pisanoj knjizi ima, međutim, jedan faktor koju je on dobro osvijetlio i dao mu potrebno mjesto u objašnjavanju prvih početaka preporoda: to je uloga hrvatskog i slovenskog svećenstva. Milanović s pravom ističe da su u prvo vrijeme jedine nabražene osobe u hrvatskom narodu u Istri, koje se nisu odnarodile, bili svećenici i da su nacionalnu svijest u narodu izravno širili »malne samo hrvatski i slovenski svećenici«. Među hrvatske i slovenske svećenike u Istri strujale su nacionalne ideje iz Zagreba, preko Rijeke i Kastva, i iz Trsta, gdje se među Slovencima i Hrvatima nacionalna svijest razvila dosta rano. S Trstom su dolazili u vezu svećenici iz srednje i istočne Istre, jer je ondje bilo središte njihove biskupije. Milanović ukazuje na to da su tršćanski biskupi u to vrijeme bili nacionalno svijesni Slovenci, koji su svojim primjerom utjecali na niže hrvatsko i slovensko svećenstvo, da su se u Trstu tiskale hrvatske školske knjige i da je odatle bio raširen po Istri važan molitvenik biskupa J. Dobrile: »Oče budi volja Tvoja«. Što su, pak, istarski Hrvati dobivali svećenike nacionalno osviještene, Milanović smatra da treba zahvaliti najviše goričkom bogoslovnom sjemeništu, gdje su se bogoslovi iz Istre nalazili zajedno s onima iz Kvarnerskih otoka kao i sa slovenskim drugovima u nacionalno nezavisnom položaju i mogli primati utjecaje ilirizma. Milanović spominje mnogo svećenika koji su u Istri nacionalno djelovali, a napose Petra Studenca (1811—98). Na osnovi njegovih pisama Gaju zaključuje da je već 1840. ilirizam prodirao iz Hrvatske u Istru i da je broj tamošnjih narodnjaka rastao. Milanović je svojom knjigom korisno dopunio Rojnićevu raspravu, ali nije iscrpio problematiku pretpreporodnog perioda.

Manji prilog povijesti istog razdoblja dao je Fran Barbalić u članku »Prvi parlamentarni izbori u Istri 1848.« (HZ I, 1948, str. 175—182), iznijevši podatke o izborima koji su se održali u proljeće 1848. za svenjemačku narodnu skupštinu u Frankfurtu u tzv. austrijskoj Istri (kotari Podgrad, Volosko, Pazin i Belaj) i zadržavši se opširnije na važnijim izborima koji su bili održani u svibnju 1848. za austrijsku konstituantu. Iako je tada u Istri jedva jedna četvrtina stanovništva bila talijanska, izabrana su četiri talijanska kandidata i samo jedan Hrvat (Josip Vlah u kotaru Podgrad, Volosko, Belaj). U analizi tih izbora Barbalić ukazuje na neznatan broj birača koji je izašao na izbore i na činjenicu da je u IV kotaru (Pula, Labin, Krk, Cres, Lošinj) talijanski kandidat prošao tek s jednim glasom većine.

Kao nastavak toga članka treba smatrati Barbalićevu opširniju raspravu »Prvi istarski sabori (1861—1877)« (Rad JAZU 300, 1954, str. 281—429), u kojoj su iscrpno faktografski prikazani izbori za istarski sabor i saborska zasjedanja u prvom desetljeću narodnog preporoda, s posebnim obzirom na istupe hrvatskih i slovenskih zastupnika. Na kraju je Barbalić dao sistematski pregled rada sabora po predmetima.

S tim u vezi bilježimo i kratak članak Ivana Beuca »Pred prvo zasjedanje istarskog sabora 1861. god.« (Riječka revija 1952, str. 44—46).

Počeci djelovanja narodnih preporoditelja i razvoj narodnog pokreta, ekonomski i društveni uvjeti u kojima se pokret razvijao i faktori koji su djelovali na njegov rast i uspon — nisu još bili predmet temeljitijeg proučavanja. Veći dio članaka i rasprava iz istarske povijesti u razdoblju preporoda odnosi se, kao i ova Barbalićeva rasprava, na istarski sabor i djelovanje hrvatskih zastupnika u njemu i u Carevinskom vijeću u Beču.

Tako je Berislav Lukić objavio sažetu raspravu: »Borba za ravnopravnost hrvatskog jezika u istarskom saboru« (Jadranski Zbornik II 1957, str. 121—148), u kojoj se zadržao na borbi koju su u istarskom saboru vodili hrvatski zastupnici za ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika s talijanskim. On razlikuje dvije faze te borbe. U prvoj, od 1861. do osamdesetih godina, hrvatski zastupnici, koji su u saboru bili neznatna manjina, pokreću pitanje ravnopravnosti u saborskom radu, ali predstavnici talijanske buržoazije se odupiru i ne priznaju uopće postojanje neke druge narodnosti u Istri. Talijanska saborska većina iskorišćuje antiklerikalni period bečke politike poslije 1868. i pod maskom obrane slobode i liberalnih načela bori se protiv slavenškog svećenstva, s ciljem da onemogući njegov utjecaj na hrvatsko i slovensko selo. Lukić ističe da je talijanska liberalna buržoazija vidjela u širenju talijanskog jezika jačanje vlastitog utjecaja i stvaranje širokoga trgovačkog područja i da je suzbijala svaki mogući otpor »mirnoj asimilaciji«. Prva generacija hrvatskih i slovenskih zastupnika bila je odgojena u duhu ilirizma i za nju je pitanje jezika bilo glavni kulturni i nacionalni problem. Kako su u većini bili svećenici, oslanjali su se u svom otporu na ustavne principe i kršćanska načela. Međutim, osamdesetih godina, nastupa mlada hrvatska građanska inteligencija, školovana u hrvatskim školama (Rijeka, Senj), koja je borbenija, jača je u saboru (sada ima 9 hrvatskih i slovenskih zastupnika) i prilazi sistematskijem političkom radu. Ona se koristi crkvom i svećenstvom kao oružjem nacionalne borbe i postizava uspjehe, zaustavljajući proces denacionalizacije i afirmirajući slavensku individualnost. U to se vrijeme nacionalni sukob zaoštrava. Talijansko stanovništvo odupire se uvođenju dvojezičnih natpisa 1885, a talijanska većina u saboru donosi odluku da se talijanski jezik prizna kao jedini službeni jezik sabora (1895). Lukić prikazuje borbu koja se vodila kada vlada nije priznala tu saborsku odluku i pokušaje da se između talijanske saborske većine i hrvatsko-slovenske manjine postigne sporazum, ističući da do sporazuma nije dolazilo, jer je talijanska većina shvatila da je priznanje ravnopravnosti jezika vezano s pitanjem ravnopravnog učešća u vlasti. Lukić je temeljitije obradio taj problem do kraja prošlog stoljeća negoli kasnije, kada se u njegovu

prikazu borbe za ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika u prvom deceniju XX st. osjećaju neke praznine i površnosti.

Na II kongresu historičara Jugoslavije u studenom 1958. održao je Ivan Beuc referat: »Hrvatsko-slovenski klub Istarskog sabora u rješavanju nacionalnog pitanja u Istri (1884—1914)«, prikazavši jednostrano politiku narodne stranke kao »austrija-kantsku« i »oportunističku«, a u referatu »Značenje taborâ u rješavanju hrvatskog i slovenskog nacionalnog pitanja u Istri (1870—1895)«, vraćajući se ponovo na svoju raniju kritiku politike narodne stranke, istakao je ulogu masovnih zborova te stranke (tzv. tabora) u revolucionarnom pokretanju masa za nacionalnu borbu, bar u prvo vrijeme.

O djelovanju hrvatskih zastupnika iz Istre u istarskom saboru i Carevinskom vijeću na polju zbližavanja južnoslavenskih naroda napisao je dvije opširne rasprave Vjekoslav Bratulić. U prvoj raspravi: »Hrvatski zastupnici u istarskom saboru i carevinskom vijeću devedesetih godina XIX stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda« (JZ III 1958, str. 135—205) karakterizira on hrvatske zastupnike iz Istre kao ljude iz naroda, odgojene u konzervativnoj sredini, koji su ušli u političku borbu s izrazitim demokratskim stavom. Taj demokratizam i radikalizam prema talijanskim, njemačkim i mađarskim pretenzijama doveo ih je u Starčevićevu stranku prava, ali se oni nisu zadržavali na hrvatskom državnom pravu, već su pored toga isticali i prirodna prava i volju naroda, smatrajući da se jedino na toj osnovi može ostvariti ujedinjenje Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj. Bratulić ističe da je do prvoga praktično-političkog oblika jedinstva u južnoslavenskim zemljama između dva južnoslavenska naroda došlo upravo u Istri. »Hrvatsko-slovenski klub« u istarskom saboru ima, naime, jedinstveni program, a to se jedinstvo održava i u političkom društvu »Edinost« i u svim javnim nastupima hrvatsko-slovenske narodne stranke u Istri.

U drugoj raspravi: »O suradnji južnoslavenskih zastupnika Carevinskog vijeća (1894—1900) i o problemu nacionalnosti u Austriji« (Anali Jadranskog instituta III, 1961, str. 5—68), Bratulić ispituje nacionalno pitanje u Austriji u razdoblju 1894. do 1900. i analizira sastav, karakter i rad Carevinskog vijeća. On ističe da su hrvatski zastupnici iz Istre uporno radili na tom da južnoslavenski zastupnici u Beču istupaju zajednički. Kada se inicijativa za stvaranje jedinstvenoga južnoslavenskog kluba izjalovila, oni su pristali da uđu u »Slovenski kršćansko-narodni savez«, koji su vodili slovenski klerikalci, ali samo za volju očuvanja bar nekog jedinstva među južnoslavenskim zastupnicima. Unatoč tome, uspjeli su zadržati radikalni nacionalni program i raditi uvijek u tom duhu.

O kasnijem djelovanju hrvatskih i slovenskih zastupnika u istarskom saboru pisao je Drago Gervais u članku »Istarski sabor (od 1909—1914. godine)« (Riječka revija 1952, br. 3 i 4), u kojem je obuhvatio period od reforme izbornog reda za istarski sabor do 1914. U članku su prikazani pokušaji za sporazum između hrvatsko-slovenskog i talijanskog kluba u istarskom saboru jedino na osnovu dokumenata iz ostavštine zastupnika dra Ivana Pošćića.

Problem slavensko-talijanskog sporazuma u Istri raspravljen je, na osnovu šire dokumentacije i temeljitije, u raspravi Dragovana Šepića, »Politika »narodnog mira« u Istri 1908—1913« (Anali Jadranskog instituta III, 1961, str. 69—123). U njoj su ispitani razlozi koji su naveli talijansku liberalnu stranku da u veljači 1908. zaključi s hrvatsko-slovenskom narodnom strankom sporazum o reformi izbornog zakona za istarski sabor i zemaljski odbor, prema kojemu je uvedena opća kurija, predviđeno sudjelovanje hrvatsko-slovenske stranke u zemaljskom odboru i utvrđene garancije protiv majoriziranja u nacionalnim pitanjima. Hrvatsko-slovenska stranka je sada mogla biti bolje zastupana u istarskom saboru (19 prema 24 talijanska zastupnika i 3 virilista), ali talijanska liberalna stranka je provođenje sporazuma o zemaljskom odboru uvjetovala daljim koncesijama, kako bi zapriječila

gubitak općina, tako da je hrvatsko-slovenska stranka u srpnju 1909. morala pod presijom vlade pristati na nov sporazum o općinama. U raspravi se objašnjava teškoće na koje je nailazilo provođenje i toga sporazuma i uvjeti pod kojima je u travnju 1911. zaključen nov sporazum, a osvjetljava se i utjecaj međunarodnih prilika na slavensko-talijanske odnose u Istri i na sve nepomirljivije držanje jedne i druge strane, što je dovelo do toga da su Hrvati i Slovenci dočekali I svjetski rat nepomireni s Talijanima.

Uloga školstva u narodnom preporodu i borba za narodnu školu predmet su jedne knjige i nekoliko preglednih članaka. Književnik Viktor Car-Emin napisao je knjigu memoarskog karaktera: »Uspomene na Družbu sv. Cirila i Metoda za Istru« (Zagreb 1953), u kojoj je, kao dugogodišnji tajnik Družbe, opisao njeno djelovanje na osnivanju hrvatskih škola i suzbijanju talijanizatorskog rada »Lege Nazionale«.

U znatnoj mjeri memoarskog karaktera je i knjiga Mate Balote (Mije Mirkovića), »Stara pazinska gimnazija« (Zagreb 1950). U njoj, doduše, nije prikazan historijat te prve hrvatske gimnazije u Istri, osnovane 1893, ali je na osnovu ličnih uspomena autora evociran duh koji je u njoj vladao i, što je važnije, analizirane su gospodarske i političke prilike u Istri na početku XX st. (str. 103—135), koje su otežavale nacionalnu borbu istarskih Hrvata. Mirković je ovdje raspravio ekonomsko stanje istarskog sela, klasne odnose u Istri, ekonomske i socijalne osnove talijanizacije i stranačke odnose. Istakao je da je talijansko agrarno stanovništvo sačinjavalo svega 44,6% čitavoga talijanskog stanovništva, a hrvatsko-slovensko 72% čitavoga hrvatskog i slovenskog stanovništva, ali da su Talijani, i kad su obrađivali zemlju, u golemoj većini ostajali stanovnici gradova i, kao vlasnici zemljišta, imali bolju zemlju, više zemlje i više koncentrirane i na boljem prometnom položaju. Selo u unutrašnjosti Istre bilo je često pod udarom suše i gladi, a kako nije imalo viškova vlastite proizvodnje, nije se mnogo služilo prometnim putovima. Mirković kaže da su Hrvati i Slovenci u Istri, uglavnom seljaci radnici, tek počeli u državnoj službi, pokrajinskim i općinskim službama i među slobodnim profesijama dobivati svoje kadrove. Ekonomske i socijalne prednosti Talijana išle su u prilog talijanizaciji. U Istri je živjelo oko 150 rentijerskih veleposjedničkih obitelji koje su školovale djecu na visokim školama i sačinjavale istarsko društvo, a ovo je apsorbiralo one koji su željeli postati gospoda. U hrvatska sela od 1880. pak dolaze talijanski trgovci, stvarajući faktorijske moderne tipa, koje postaju utvrde kapitalizma i talijanskog šovinizma i uporišta za denacionalizaciju hrvatskih seljaka. Mirković iznosi teškoće na koje je nailazio rad narodnih boraca i ističe revolucionarnost Laginje i mlade hrvatske inteligencije u Istri. On ukazuje na to da je talijanska liberalna stranka imala u rukama gradove, novac, mogućnosti zaposlenja, svu prednost koncentracije ljudi i robe, i tako mogla vršiti težak pritisak na narodnu stranku, koja se bez organizacionih sredstava, s narodom rasutim po selima i zaseocima, s velikim brojem nepismenih, mogla oslanjati jedino na vjernost i odanost nekolicine nezavisnih ljudi na selu. »O sposobnosti i aktivnosti učitelja i svećenika ovisio je uspjeh pokreta«, konstatira Mirković.

O razvitku školstva u Istri dao je nekoliko priloga Tone Peruško. U pogovoru spomenute Car-Eminove knjige donio je sumarne podatke o razvitku hrvatskog i slovenskog školstva u Istri, a u članku »Borba za školstvo u Istri« (Glas Istre 1962, br. 22—24; Historijski Pregled 1962, br. 3, str. 156—162) prikazao u kraćim crtama ulogu školstva u nacionalnoj borbi. On je dao prilog i proučavanju javne djelatnosti hrvatskih učitelja u Istri u dobro dokumentiranom članku: »Dva istarska učiteljska časopisa« (JZ II, 1957, str. 149—167) gdje je osvijetlio borbu između klerikalizma i liberalizma u učiteljskim redovima. U svojoj knjizi: »Rovinjsko selo« (Zagreb 1959), Vjekoslav Bratulić se u svom osvrtu na preporodni period u

povijesti toga istarskog sela u zapadnoj Istri najviše zadržao na borbi što se ondje vodila za hrvatsku školu i čitaonicu, istaknuvši osobito ulogu učitelja S. Žiže.

O borbi za ekonomsku emancipaciju istarskih Hrvata i Slovenaca od Talijana pisano je samo u općim crtama u okviru drugih članaka i rasprava i knjiga, ali taj problem nije još samostalno obrađen. Kao prilog proučavanju tog pitanja treba ipak spomenuti rad Vjekoslava Zidarića, »Zadružni pokret u Istri do prvog svjetskog rata« (Glas Istre 1962, br. 39—46), u kojem je prikazan razvitak zadruga na hrvatskom selu u Istri od 1891, kada je osnovana »Istarski posujilnica« u Puli, do izbijanja rata 1914. Autor ističe ulogu koju su zadruge odigrale u oslobođenju hrvatskih i slovenskih seljaka u Istri od zelenaških dugova talijanskim trgovcima, ali ne daje statističke podatke koji bi njegove tvrdnje dokumentirali.

Pojava i djelovanje radničkog pokreta u okviru nacionalne borbe u Istri također nisu jasnije osvijetljeni. Fragmentarno je o tome pisao Mate Balota (Mijo Mirković) u knjizi »Puna je Pula« (Zagreb 1954), ali uglavnom u periodu I svjetskog rata i naročito za vrijeme prevrata 1918, kada je proces narodnog preporoda bio već završen. O prvim počecima i razvitku radničkog pokreta ima podataka u raspravi Vjekoslava Bratulića, »Odjeci Oktobarske revolucije u Istri« (JZ II, 1957, str. 5—31), koja je inače posvećena kasnijem periodu razvoja radničkog pokreta.

Na kraju da spomenemo i knjigu prof. Josipa Roglića »Le Recensement du 1910« (Sušak 1946) posvećenu popisu stanovništva u Istri, Trstu i Goriškoj 1910. godine. U njoj se analiziraju metode i rezultati tog popisa i daje kratak osvrt na ranije i kasnije popise stanovništva u tim krajevima. Ovo Rogličjevo djelo, iako nije pisano s historijskog stanovišta, može biti od velike koristi historičaru u proučavanju razvoja etničkih odnosa u Istri u XIX i XX stoljeću i u ispitivanju uvjeta koji su utjecali da rezultati popisa ne odraze u svim kotarima stvarnu brojčanu snagu istarskih Hrvata i Slovenaca.

Kao što izlazi iz ovoga sumarnog pregleda literature o narodnom preporodu u Istri, iscrpnije i historijski temeljitije obrađene su samo neke faze u razvitku narodnog preporoda i dodirnuti su samo neki od mnogih problema koji se postavljaju u proučavanju toga razdoblja u povijesti Istre. Stanje će svakako biti povoljnije kada bude objavljen zbornik Matice Hrvatske posvećen narodnom preporodu u Dalmaciji i Istri, s nizom rasprava pročitanih u izvodu na simpoziju organiziranom u listopadu 1962. u Puli i kada izađu i neke nove rasprave ili članci. Tada će biti pregled rezultata naše historiografije u proučavanju narodnog preporoda u Istri potpuniji i tada će se moći i kritički ispitati postignuti rezultati i uočiti problemi koji se još postavljaju u daljem proučavanju toga dosada prilično zanemarenog područja u novijoj povijesti hrvatskoga naroda.

Dragovan Sepić

V. VOJVODIĆ, RAD SRBIJE NA POLITIČKOJ PROPAGANDI U BOSNI I HERCEGOVINI (1868—1873), ISTORISKI GLASNIK 1960.

Svoj prikaz propagandne aktivnosti Srbije u Bosni i Hercegovini u spomenutom razdoblju autor zasniva na novim arhivskim podacima ASAN, DANRS i AIISAN. U tome radu on u osnovi konstatira da su ga Namjesnici vodili pod uglavnom nepovoljnim utjecajem vanjskopolitičkih prilika: Kretske ustanak od 1866. završio je u februaru intervencijom Sila; 1870 izbio je francusko-pruski rat, koji je naglo završio porazom Francuske; 1871 Srbija se u vanjskoj politici orijentirala od Austro-Ugarske na Rusiju. Prema tim osnovnim činiteljima ravnao se i propagandni rad srpske vlade, pa i projekti njenog agenta, sarajevskog trgovca Nike Jovanovića-Okana, koji je u sva tri spomenuta razdoblja međunarodnih i balkanskih odnosa podnosio srpskoj vladi svoje programe, odnosno planove.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA PAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB